

מזרחיות, אפיסטמולוגיה דרומית ו"עיוורון אתני" באקדמיה הישראלית

— סיגל נגר-רון

תקציר

בשנים האחרונות נשמעת באקדמיה העולמית קריאה לפתח ידע דרומי ואף אפיסטמולוגיה דרומית אשר תציע אלטרנטיבה למחשבה המערבית שהתפתחה בצפון הגלובלי. במסה קצרה זו אציע כי המחקר המבוסס על פרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית עונה במובנים רבים לקריאה זו. מחקר זה, שרובו ככולו נעשה על ידי נשים פמיניסטיות-מזרחיות, יוצא מתוך חוויות החיים של מי שהודרו אל השוליים ומטרתו לחשוף את האופנים בהם תהליכים ומנגנונים מבנים ומכוננים את אי השוויון החברתי. המחקר הפמיניסטי-מזרחי מציע אתגר אפיסטמי ואלטרנטיבה לזרם המחשבה המרכזי באקדמיה הישראלית, ומעיד על חשיבות נוכחותם של חוקרות. המשתייכים לקבוצות מיעוט בסגל האקדמי ותפקידם בייצור ידע שאיננו הגמוני. אלא שבעלי המשרות במינוי באקדמיה הישראלית, קרי, משרות המכוונות והמאפשרות מחקר, הם בעיקר גברים, יהודים, אשכנזים, ואילו חוקרים וחוקרות המשתייכים לקבוצות מיעוט בכלל, ומזרחיות ומזרחים בפרט, זוכים לייצוג מועט בסגל האקדמי. באמצעות ניתוח מדיניות גיוס הסגל של המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) אראה כי "עיוורון אתני" מונע התייחסות למזרחים ומזרחיות כקבוצה הראויה לייצוג הולם, ואילו תוכניות המל"ג לעידוד, גיוס וקידום "נשים" כקטגוריה אוניברסלית, משעתקות את אי השוויון האתני והאתנו-מגדרי. העדרם של אלו המשתייכים לקבוצות מיעוט מהסגל האקדמי מעכב את התפתחותו של גוף ידע אלטרנטיבי משמעותי ברוח הקריאה לפתח אפיסטמולוגיה דרומית.

אפיסטמולוגיה דרומית

קבוצות דומיננטיות שואפות להשיג שליטה על מערך ייצור הידע שכן הוא מסייע להן לשלוט ולפקח על הקבוצות המוכפפות. שליטת ההגמוניה במערך הידע נעשית באמצעות פיתוח מערכת תרבותית המבוססת על ערכים ואידיאולוגיות המעניקות לגיימצייה לשליטתן ובאמצעות דיכוי הידע העצמי-מקומי של קבוצות מיעוט (גזעי, אתני וכו'). אימוץ הידע ההגמוני על ידי המוכפפים מעכב את התפתחותה של תודעה עצמית בקרבם וכתוצאה מכך מאפשר להצביע על אחריותם לשוליותם (האשמת הקורבן בהיותו קורבן) (Hill-Collins 1991). מוסד מרכזי האמון על יצירת ידע הוא האקדמיה. לידע המיוצר באקדמיה השפעה רבה על עיצוב השיח הציבורי. הידע האקדמי נתפס כניטרלי, אובייקטיבי וחסר פניות וכתוצאה מכך, הינו בעל לגיטימציה רבה. לכן קבוצות הגמוניות שואפות ופועלות לשימור שליטתן בו. בארבעת העשורים האחרונים, ההגות הפמיניסטית חשפה את ההטיה הגברית

127

דפנה שלום

כדי גניזה (אליאנס, ספיר), פרט מתוך מיצב. צילומים, חול, מלח, כדי חרט, 2018

בייצור הידע (Harding 1991, Zinn and Dill 1996 ואחרות), והספרות הפוסט-קולוניאלית חשפה את ההטיה המערבית במחקר (Said 1978, Mohanty 1984, Bhabha 1990, Spivak 1990 ואחרים). למרות זאת, האקדמיה המערבית הגברית עדיין ממשיכה להוות מרכז היוצר מחשבה, מושגים ותיאוריה, ואילו "האחרים", קבוצות ה"שוליים", שאינם מערביים, גבריים, לבנים, בורגנים, ואלו שנופלים תחת כמה צירים של "אחרות" מהווים, על פי רוב, עדיין את האובייקט המחקרי.

מול ה"ידע הלבן-המערבי-ההגמוני" נשמעות בשנים האחרונות קריאות להתבסס על ידע מהדרום הגלובלי ואף לפתח אפיסטמולוגיה דרומית. המשותף לקריאות הללו הוא ההכרה כי הידע שהתפתח בצפון הגלובלי, שבית הגידול שלו הן אוניברסיטאות מערביות ואמריקאיות, אינו נותן מענה טוב לסוגיות החברתיות העולמיות הבווערות. כך, למשל, ג'ין וג'ון קומרוף בספרם *Theory from the South: Or, How Euro-America is Evolving Toward Africa* (Comaroff and Comaroff 2012), מראים שתופעות שעמן מתמודדים כעת באירופה ואמריקה הצפונית כמו הגירה, משברים פיננסיים והרחבת אי השוויון, התרחשו שנים קודם לכן בדרום הגלובלי. הקומרופים טוענים כי מאחר והדרום הוא הראשון לחוות את זעזועי העולם הגלובלי, תשומת לב לתהליכים המתרחשים בו עשויה ללמד על תופעות שיתרחשו בעתיד בצפון הגלובלי. בואוונטורה דה-סוסה סנטוס בספרו, *Epistemology of the South* (De Sousa Santos 2014) הולך צעד אחד קדימה ומציע לפתח אפיסטמולוגיה דרומית. הוא מצביע על כך שהתיאוריות המערביות לא מציעות אלטרנטיבות למציאות הקשה המתפשטת ברחבי העולם, מציאות בה אי השוויון החברתי והאפליה הפכו להיות מקובלים ונורמטיביים פוליטית וחברתית. לטענתו, התיאוריות המערביות חיסלו את האפשרות לדמיין סוף לעוולות שיצרו הפטריארכיה, הקולוניאליזם והקפיטליזם. כדי שניתן יהיה לחשוב אחרת, לקבל תשובות טובות יותר למציאות העגומה ולדמיין את קץ העוולות, נדרש שינוי אפיסטמי. שינוי כזה מבוסס על ידע שמתפתח מתוך התנגדותן של קבוצות חברתיות לחוסר הצדק השיטתי שיצרו הקפיטליזם, הקולוניאליזם והפטריארכיה. דה-סוסה סנטוס מציע לפתח תיאוריות המבוססות על חוויה, רגש ופעולה של סובייקטים מוכפפים. אפיסטמולוגיה דרומית כזו תאפשר הבנה טובה יותר של העולם הסובב אותנו ושל התהליכים המתרחשים בו והאפשריים בו.

האקדמיה הישראלית מושפעת באופן עמוק מהאקדמיה המערבית ובייחוד מזו האמריקאית. הסגל האקדמי חונך על ברכי תיאוריות מיובאות, השתלם באוניברסיטאות אמריקאיות (אם בדוקטורט או בפוסט-דוקטורט) ומצופה שימשיך להתכתב עם המחקר המערבי. החוקרים באקדמיה הישראלית, בדומה לאלה באקדמיות אחרות, משתייכים לקבוצה ההגמונית: ברובם גברים אשכנזים מהמעמד הבינוני-גבוה (בלכמן 2008, שנהב 2008, גיגי, יהודה, נגר-רון ורזי 2020). מיקומם החברתי הפריבילגי מקשה עליהם פעמים רבות לראות את חוסר ההתאמה של המודלים המיובאים מהצפון הגלובלי למציאות הישראלית. נוכחותם הדלה של חברי קבוצות מיעוט – חוקרים ערבים וערביות, מזרחים ומזרחיות, יוצאי אתיופיה ועוד – בקרב הסגל האקדמי מעכבת את התפתחותם של ידע ותיאוריות מקומיות הרלוונטיות לחיים בישראל.

מזרחים הינם קבוצת המיעוט האתני הגדולה בישראל. מראשית שנות החמישים ועד שנות התשעים של המאה ה-20 הם היוו אובייקט מרכזי למחקר בכל תחומי מדעי החברה (רם 1993). רק בשנות התשעים, בהשפעת גישות פוסט-קולוניאליות ובהובלת אינטלקטואלים, בעיקר מזרחים, החל קולם של המזרחים כסובייקטים להישמע במחקר החברתי בישראל. למרות שחלפו מעל לשני עשורים שבהם מוסגרה המזרחיות כסוגיה פוליטית (למשל, חברה, שנהב ומוצפי-האלר 2002, שנהב 2003, שלום שטרית 2004) לא התמסד בישראל תחום דעת של "לימודי אתניות", (או "לימודי מזרחיות", כפי שהציעה אלה שוחט, 2001), וכפי שקרה גם באקדמיה במקומות אחרים בעולם. העדר הלגיטימציה של מי שהיו אובייקט למחקר להפוך ליוצרי הידע הינו בגדר "פצע אפיסטמי" (צאלח 2016). טענתי היא כי פצע זה קשור באופן הדוק לנוכחות המצומצמת של מזרחים ומזרחיות בקרב הסגל החוקר. למרות היעדרותם הכמעט מוחלטת מהסגל הבכיר, התפתח גוף ידע מחקרי, צנוע בהיקפו, המבוסס על פרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית כנקודת מוצא להתבוננות וניתוח החברה בישראל. במונחים רבים, פרספקטיבה זו עונה לקריאה לפתח ידע ואפיסטמולוגיה דרומית. מהי פרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית? במה היא שונה ממחקר פמיניסטי-ליברלי? כיצד היא מאתגרת את המחשבה ההגמונית? על כך בתת הפרק הבא.

מחקר מפרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית - אתגר אפיסטמולוגי

התפתחותה של הפרספקטיבה הפמיניסטית-מזרחית במחקר האקדמי התרחשה במקביל להתפתחויות בתוך התנועה הפמיניסטית בישראל ובהשפעת הפמיניזם הפוסט-קולוניאלי וה"פמיניזם השחור" בארצות הברית (נגר-רון 2000). התנועה הפמיניסטית בישראל החלה לפעול כתנועה מאורגנת בשנות ה-70 של המאה העשרים והובלה על ידי נשים אשכנזיות, משכילות מהמעמד הבינוני-גבוה (Swirski 1993). בשנות ה-80 של המאה ה-20 התארגנה קבוצת סטודנטיות מזרחיות שדנה בהצטלבות בין הדיכוי המגדרי לבין הדיכוי האתני ופעלה לשינוי חברתי, בעיקר בתחום החינוך.² מאמצע שנות ה-90, כתוצאה מקונפליקטים מתמשכים שהגיעו אל שיאם בכנס הפמיניסטי השנתי ב-1994, פרשו פמיניסטיות-מזרחיות והקימו תנועה נפרדת. לויקי שירן ז"ל הייתה תרומה משמעותית בניסיון לתבוע את מקומן של מזרחיות וערביות בתוך התנועה הפמיניסטית, כדי שזו תקדם אג'נדה הרלוונטית גם לחייהן.³ לאחר שניסיון זה לא צלח, שירן הובילה, יחד עם שותפות, להקמתה של תנועה פמיניסטית מזרחית נפרדת. הפמיניזם המזרחי יוצא מתוך החוויה הנשית-מזרחית, אולם מטרתו היא יצירת מציאות מיטיבה לאנשים ונשים מקבוצות שונות וממיקומים חברתיים שונים (שירן 1996).

המחשבה הפמיניסטית-מזרחית שזורה באקטיביזם חברתי: בדומה לאקטיביזם הפמיניסטי-מזרחי המתחיל מדיכוי אישי אך מכון לשינוי כלל חברתי, כך גם העבודה האינטלקטואלית של פמיניסטיות-מזרחיות מתחילה מהמקום האישי, הרגשי והאינטימי כאשר מטרתה היא התבוננות חברתית רחבה על מנגנוני הכוח. פענוח אופני הפעולה המורכבים והלטנטיים של מערכות הכוח והדיכוי עשויים לסייע לקידום חברה שוויונית

וצודקת יותר. לאינטלקטואליות פמיניסטיות-מזרחיות הייתה תרומה משמעותית לפיתוח ידע אקדמי אלטרנטיבי אשר הציב במרכזו את חוויית החיים של מי שהודרו אל שולי החברה (Shiran 1993, מוצפי-האלר 1997, דהאן-כלב 1999, 2002). עבודות ראשונות אלה הדגישו את העדרם של מחקרים אשר בחנו את מציאות חייהן הייחודית של נשים מזרחיות בקולן שלהן, כסובייקטיות הדוברות את עצמן. בשני העשורים האחרונים התווספו מחקרים שאימצו את פרספקטיבת המחקר המבוססת על תיאוריית ה"מיקומים המצטלבים" (Intersectionality)⁴, לניתוח מציאות חייהן של נשים מזרחיות בהצטלבויות של מגדר, מעמד, גזע, לאום, מרחב, נטייה או העדפה מינית ועוד (Nagar-Ron 2014, Lavie 2014, כוזם 2002, דהאן-כלב 2005, נעמן, 2006, נגר-רון 2007, ליר 2007, פרנקל 2007, השש 2008, משעלי 2009, מוצפי-האלר 2012).

תרומתן של עבודות אלו לחקר החברה בישראל היא כפולה. ראשית, הן משמיעות את קולן של סובייקטיות שעד אז היו אובייקט מחקרי ומצביעות על תהליכים חברתיים, היסטוריים וכלכליים אשר כוננו "נשים מזרחיות" כקבוצה ייחודית בישראל. התרומה השנייה והרחבה יותר היא פיתוח ידע אלטרנטיבי, המבוסס על חוויית החיים הייחודית של אלו שהודרו אל שולי החברה, מתוך מחויבות לצדק חברתי. נקודת המבט מהשוליים איננה מתמסרת לקונוונציות החשיבה ההגמונית ולכן מהווה נקודת מוצא טובה לניתוח והמשגת היחסים בין מערכות דיכוי מצטלבות בתוך היררכיות של כוח ופריבילגיות. נקודת מבטן הייחודית של נשים מזרחיות כמי שנמצאות בתוך, בין נשים יהודיות-אשכנזיות ופלסטיניות אזרחיות ישראל ושאינן אזרחיות, מאפשר להן לזהות את פעולתם המתוחכמת של מנגנוני הדיכוי אשר מפעילים מערך דיפרנציאלי של סנקציות ותגמולים שהתוצאה שלהם, בין היתר, היא תחרות, יריבות ותחושת איום בין אנשים ונשים מקבוצות שונות (שוחט 1996, שירן 1996, ביטון 1996, Lavie 2014). אינטלקטואליות פמיניסטיות-מזרחיות אינן מסתפקות במחקר וכתובה ורבות מהן פועלות כאקטיביסטיות מחוץ לאקדמיה.⁵ זאת בדומה לעבודתם של אינטלקטואלים אקטיביסטים בדרום הגלובלי שבהם רואה דה-סוסה סנטוס חיל חלוץ ביצירת עולם טוב יותר.

הפרספקטיבה הפמיניסטית-מזרחית היא דוגמה אחת לאופן בו ידע המיוצר מהשוליים, ידע המבוסס על רגשות, ניסיון חיים, פרקטיקות ומחשבה לוקלית, מאתגר את הידע ההגמוני ומציע אלטרנטיבה. היקפו הצנוע של גוף ידע המבוסס על הפרספקטיבה הפמיניסטית-מזרחית באקדמיה הישראלית הוא בחלקו המשמעותי תוצאה של העדרן של נשים מזרחיות ומיעוטים אחרים (כמו נשים ערביות, יוצאות אתיופיה וכו') ממשורות אקדמיות המכוונות ומאפשרות מחקר.⁶

מספרים: רוב ומיעוט באקדמיה הישראלית

בשנים האחרונות מתחילה להתגבש באקדמיה הישראלית ההכרה כי גם בה, בדומה לארגונים אחרים, מתקיימת התופעה של שעתוק הומו-חברתי (homosexual reproduction). תופעה עליה הצביעה הסוציולוגית האמריקאית רוזאבת' מוס קאנטר (Kanter 1977), לפיה גברים בתפקידים בכירים המשתייכים לקבוצה

החברתית ההגמונית פועלים באופן מוטה ומגייסים ומקדמים את אלו שדומים להם ובכך מנציחים את הפריבילגיות של חברי קבוצתם. בעקבות תובנה זו, התגבשה במועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) מדיניות שמטרתה לקדם ייצוג הולם לנשים וערבים באקדמיה. אין להפחית בערכן של תוכניות אלו, אולם הבחירה להתמקד רק ב"נשים" ו"ערבים", כקבוצות הראויות לייצוג הולם בעייתית משתי בחינות:

ראשית, היא איננה מאפשרת לראות את דחיקתן לשוליים של כל אותם.ן אלו הסובלים. ות מהצטלבות מערכי הדיכוי (Intersectionality), כפי שהראתה קימברלי קרנשאו (Crenshaw 1989), ביחס לנשים שחורות בארצות הברית. שנית, הגדרה חד ממדית זו מתמקדת רק בצירים של מגדר ולאומיות ומתעלמת מצירים משמעותיים נוספים של אי שוויון, כמו למשל, אי השוויון האתני-הפנים יהודי, קרי אי השוויון בין מזרחים לאשכנזים, בחברה בכלל ובמערכת ההשכלה הגבוהה בפרט. חוסר התייחסות לייצוג הדל של מזרחים ומזרחיות בסגל האקדמי הוא ביטוי מובהק של עיוורון-אתני.⁸ בספרו **גזענות ללא גזענים - עיוורון צבע ועקשנות אי השוויון הגזעי בארצות הברית** מתאר אדוארדו בונייה-סילבה (Bonilla-Silva 2009) את האסטרטגיות בהן נוקטים אנשים כדי להסביר את הבולטות של אי השוויון הגזעי בארצות הברית כיום, בעידן המוגדר כ"פוסט-גזעי". לטענתו, לבנים משתמשים בטיעון שהם "עיוורים לצבע" (color-blindness), עמדה אשר עולה בקנה אחד עם המדיניות הנייטרלית וה"אובייקטיבית" כביכול בתהליכי קבלת החלטות פוליטיות ושוויון בפני החוק. את המתאם הגבוה בין מעמד לגזע או לאתניות מסבירים המחזיקים בגישת "עיוורון-הצבע" באמצעות טיעונים ליברליים בנוסח "בחירות חופשיות" או "תרבותיות" (כמו למשל, "היספנים משקיעים באוכל ולא בחינוך"). התפיסה הרווחת בקרב "עיוורי-הצבע" היא שגזענות ממוסדת היא נחלת העבר ואיננה משפיעה על סיכויי ההצלחה בחיים בהווה. כך, באמצעות בחירתם בעמדה של "עיוורון לצבע" הם פוטרם את עצמם מאחריות לגזענות ומחזקים את המשך אי השוויון.

השיח הציבורי המרכזי בישראל דוחה את העיסוק במזרחיות כשאלה פוליטית ובמובן הזה נוקט אף הוא ב"עיוורון צבע". אלו המוכנים להודות בקיומו של אי שוויון אתני פנים-יהודי, מייחסים זאת לעבר. עבודות קודמות הראו כיצד המזרחיות מכוננת ומוכחשת בו-זמנית בשיח הציבורי (שנהב 2007), החברתי והפוליטי (הרצוג 1984), במערכת המשפט (ביטון 2011) ולאחרונה גם בסטטיסטיקה הלאומית (נגר-רון טרם פורסם). ההתכחשות למזרחיות כקטגוריה רלוונטית לדיון בישראל גם בעידן הנוכחי מבטאת עמדה מובהקת של עיוורון-אתני, בדומה לזו שזיהה בונייה-סילבה. עיוורון-אתני זה מתבטא בין השאר בהעדר התייחסות למזרחים כקבוצה הראויה לייצוג הולם במוסדות המדינה בכלל⁹ ובאקדמיה בפרט.

העדר נתונים עדכניים ביחס לייצוגם של מזרחים ומזרחיות במוסדות וארגונים מתאפשר בשל ה"עיוורון האתני" ומחזק אותו. העדר הנתונים נובע מכך שמדידת האתניות (המוצא) בסטטיסטיקה הרשמית של ישראל מוגבלת לשני דורות בלבד. בני הדור השלישי ואילך מוגדרים כ"ישראלים". כתוצאה מכך, כיום, כמחצית מהאוכלוסייה היהודית איננה מזהה מבחינה אתנית (Cohen, Levin-Epstein and

(Lazarus, 2019). בניגוד לעשורים הראשונים לאחר קום המדינה שבהם היה ניתן למדוד את אי השוויון בין המזרחים לאשכנזים ולהצביע על יציבות המתאם בין מוצא למעמד, בשני העשורים האחרונים (משחלפו שני דורות להגירה המאסיבית של שנות ה-50 של המאה ה-20), לא ניתן לקבל תמונה מהימנה על מידת הייצוג של מזרחים ואשכנזים במוסדות המדינה, ובכלל זה גם באקדמיה (נגר-רון, טרם פורסם).

בהעדר נתונים רשמיים, בחן ישראל בלבמן ב-2008 את שיעור המזרחים בסגל הבכיר באוניברסיטאות. הממצאים שנאספו על יותר מ-4000 חברי סגל במינוי באוניברסיטאות, מלמדים שכ-90% מהסגל הם אשכנזים; 73% גברים ו-17% נשים. שיעור המזרחים עמד על מעט פחות מ-9%, מתוכם 7% גברים ו-1.7% נשים. שיעור הערבים עמד על פחות מאחוז אחד.

לאחרונה נערך מיפוי דומה של הסגל הבכיר במכללה האקדמית ספיר, שהינה המכללה הציבורית הגדולה בישראל (גיגי, יהודה, נגר-רון ורזי 2020). ממצאי המיפוי מלמדים על כך שממדי אי השוויון מצומצמים יותר במכללה לעומת האוניברסיטאות,¹⁰ אולם עדיין מדובר בהבדלים ניכרים בשיעורי הייצוג: 70% מהסגל במינוי הם אשכנזים, בהתפלגות שווה מבחינה מגדרית (34% גברים אשכנזים ו-36% נשים אשכנזיות). פחות מ-19% מהסגל הם מזרחים: 14% גברים מזרחים ו-4.5% נשים מזרחיות. שיעור "המעורבים", כלומר שאחד ההורים או הסבים יוצא אירופה-אמריקה והאחרת יוצא אסיה-אפריקה עומד על 9% (5.5% גברים ו-3.5% נשים). גברים ערבים מהווים פחות מאחוז ואילו נשים ערביות מהוות 1.5% מהסגל הבכיר.

אולם בעוד שקיימת הכרה באי השוויון הלאומי והתגבשה במל"ג מדיניות לקידום ייצוגם של ערבים וערביות בסגל האקדמי, לא קיימת הכרה במזרחים כקבוצה הראויה לייצוג הולם ובהכרח לא קיימות תוכניות לעידוד ותמיכה בסגל על בסיס אתני. העיוורון האתני ביחס למזרחים, בדומה לעיוורון הצבע שתיאר בונייה-סילבה, בא לידי ביטוי בגזענות מוסדית. גזענות מוסדית היא התנהלות המתבצעת באופן מכוון או מבלי-משים בתוך ארגונים שתוצאתה היא שעתוק שיטתי של אי שוויון (Harper 2012).

עוד ביחס למיפוי הסגל במכללה האקדמית ספיר, ניתוח חד-ממדי של מגדר בלבד מלמד כי שיעור ה"נשים" נמוך מזה של ה"גברים" (45% ו-55% בהתאמה). אולם ניתוח של מיקומים מצטלבים (intersectionality) חושף, כי אי השוויון המגדרי הוא במהותו אתנו-מגדרי: נשים אשכנזיות מהוות 36%, לעומת ייצוג החסר של נשים מזרחיות 4.5%, "מעורבות" 3.5%, ונשים ערביות 2.5%. ניתוח כזה מלמד על אי שוויון בין נשים וחושף את המסווה של היומרה לקיומה של קטגוריית "נשים" אוניברסלית. בספרה *Black Feminist Thought*, מצביעה פטרישיה היל קולינס על דחייתן של נשים אפרו-אמריקאיות ממשורות הקשורות ביצירה והפצה של ידע כגון מורות, סופרות ומבקרות. גם בעלות תארים מתקדמים לא תפסו עמדות בכירות באוניברסיטאות, בארגונים מקצועיים, במכוני פרסום, באמצעי התקשורת ובמוסדות חברתיים אחרים שיש להם ידע תקף ומאושר. דחיקה זו אל השוליים התאפשרה כתוצאה מ"מטריצת השליטה" - דיכוי באמצעות שלושה ממדים עצמאיים: הממד הכלכלי (הצורך בהישרדות יומיומית מנע אפשרות של התפתחות אינטלקטואלית), הממד הפוליטי

(מניעת זכויות מנשים אפרו-אמריקאיות מחד והרחבת הזכויות עבור גברים לבנים מאידך) והממד האידיאולוגי (הבא לידי ביטוי בדימויים, בסטריאוטיפים ובתיגוג של נשים אפרו-אמריקאיות). שילוב הממדים הכלכלי, הפוליטי והאידיאולוגי יוצר שיטה יעילה של שליטה חברתית ששימרה את מקומן של הנשים האפרו-אמריקאיות בתחתית ההיררכיה החברתית והגנה על האינטרסים של האליטה הגברית הלבנה. גם בישראל מיקומן הנמוך של נשים מזרחיות הוא תוצאה של פעולתן המשולבת של מערכות כלכליות, אידיאולוגיות ופוליטיות (דהאן כלב 2002, מוצפי-האלר 2012, נגר-רון 2014 ועוד). התעלמות מקיומן של נשים מזרחיות כקבוצה ייחודית מדגימה את פעולתן המתמשכת של מערכות הדיכוי שדוחקות ביעילות נשים מזרחיות אל שולי החברה.

בתת הפרק הבא אצביע על ההטיות בתוכניות המל"ג לקידום נשים ואטען כי העדר התייחסות ספציפית למציאות חייהן ומיקומן החברתי של נשים מזרחיות ונשים מקבוצות מיעוט נוספות ופיתוח תוכניות ייחודיות לקידומן משמרים את אי השוויון האתנו-מגדרי באקדמיה.

מדיניות "קידום נשים" של המל"ג - שעתוק אי השוויון האתני והאתנו-מגדרי
יש חשיבות מיוחדת לנתונים המלמדים על אי השוויון האתנו-מגדרי בסגל האקדמי, בפרט לאור העובדה שבשנים האחרונות קיימת במל"ג מדיניות מוצהרת לקידומן של נשים. ועדת כרמי (2011) ואחריה ועדת ארנון (2015), שבחנו את מצבן של נשים באקדמיה הישראלית, הצביעו על כך שמקור אי השוויון המגדרי באקדמיה הינו בפרקטיקות ובתהליכים מבניים ואינו מאפיין של אנשים פרטיים. בכך הן חשפו את האשליה או היומרה של האקדמיה להיותה מוסד שאין בו חסמים זולת כישרון ויכולת. כתוצאה מהבנה זו, הציעה ועדת ארנון שורה של המלצות לקידום נשים. ניתוח ההמלצות מלמד כי חברות הוועדה מקבלות את ההיגיון האקדמי הגברי, הניאו-ליברלי ההגמוני והמלצותיהן אינן מאתגרות אותו.¹¹ בחיבור הנוכחי אציג רק את הבעייתיות הנובעת משימוש ברטוריקה של "קידום נשים" כקטגוריה אוניברסלית בעוד הפרקטיקה פועלת לקידומן של נשים מהקבוצה ההגמונית. כבר בשנות השמונים של המאה ה-20, אינטלקטואליות אפרו-אמריקאיות בארצות הברית עמדו על כך שהרטוריקה הפמיניסטית של "קידום נשים" קידמה נשים לבנות משכילות תוך ניצול ציני של האחרות, וחשפו את הקטגוריה "אישה" כפיקציה (hooks 1981, Hill-Collins 1991). בישראל, בראשית שנות התשעים של המאה ה-20, הראתה ויקי שירן (ו"ל) שהאג'נדה של שדולת הנשים בישראל, שהתבטאה בדרישות לייצוג נשים בדיקטוריונים או בקורסי טיס, מקדמת נשים אשכנזיות, משכילות, מהמעמד הבינוני-גבוה אל מול גברים מקבוצתן. כלומר, מדובר במאבק מגדרי פנים-מעמדי הממוסגר באמצעות שיח "קידום נשים" אוניברסלי (שירן 2002). הרטוריקה בדוח ארנון עושה שימוש ב"נשים" כקטגוריה כללית ואינה מבחינה בהבדלים הקיימים בין נשים, שהם תוצאה של מיקומים מבניים שונים בחברה הישראלית, ובכך תורמת להמשך השעתוק האתני והאתנו-מגדרי באקדמיה.

בחירת הוועדה להתמקד בסיוע לנשים ביציאה לפוסט-דוקטורט (שפעמים רבות מוגבל בגיל), התייחסות מיוחדת לדוקטורנטיות וחברות סגל במינוי בזמן היריון ואחרי לידה מעידים כי לנגד עיני חברות הוועדה עמדה בת דמותן הצעירה. כלומר, אישה צעירה, בת להורים עם השכלה אקדמית, מהמעמד הבינוני-גבוה אשר עברה סוציאליזציה והכוונה להשכלה אקדמית ואף הכוונה לקריירה באקדמיה. בניגוד אליהן, מעט מאוד נשים מקבוצות מיעוט, נשים מזרחיות, מהגרות מברה"מ לשעבר (בייחוד אלו מהמדינות המוסלמיות), יוצאות אתיופיה ופלסטיניות, שרבות מהן הן דור ראשון להשכלה גבוהה – מגיעות ומסיימות דוקטורט. ואלה מביניהן שצולחות את המסלול האקדמי מסיימות את הדוקטורט בגיל מבוגר באופן משמעותי מנשים המשתייכות לקבוצה ההגמונית.

לתופעה זו מספר סיבות: נשים מקבוצות מיעוט אינן מזהות בקרב הסגל האקדמי נשים הדומות להן ולכן מתקשות לחשוב על קריירה אקדמית כאופציה ריאלית שפתוחה בפניהן (בחזקת *you can't be what you can't see*).¹² לכן השאיפה להיות חוקרת מתפתחת אצל רבות מהן רק בשלב מתקדם בחייהן. בשל החפיפה בין מוצא ומעמד בישראל, פעמים רבות נשים מקבוצות מיעוט מגיעות ללא בסיס כלכלי איתן ועל כן נדרשות לעבוד ולפרנס את עצמן (ולעיתים קרובות גם את משפחתן) במהלך הלימודים וכתוצאה מכך מושכות את תקופת לימודיהן לאורך פרק זמן ממושך יותר. רבות עושות הפסקה בין התארים, אם כתוצאה מחוסר היכרות עם המערכת האקדמית ואם כתוצאה מאילוצים כלכליים המחייבים אותן למצוא עבודה מחוץ לאקדמיה.¹³ זאת ועוד, נשים שהן דור ראשון להשכלה אינן מכירות את הפרקטיקות והקודים הפנימיים לפיהם המערכת האקדמית עובדת, ועל כן טועות פעמים רבות בבחירות עקרוניות (כמו באיזה מוסד ללמוד ועל ידי מי להיות מונחת). מכל הסיבות שנמנו לעיל, נשים רבות מקבוצות מיעוט מסיימות את הדוקטורט כאשר הן בסוף שנות ה-30 ותחילת שנות ה-40 לחייהן ואף מבוגרות מכך ואז הן מגלות שהן "מבוגרות מדי" לקבלת מלגות לפוסט-דוקטורט, שכן במלגות רבות קיים קריטריון של גיל (בדרך כלל עד אמצע שנות ה-30). אלה המצליחות לזכות ב"פוסט" מגלות כי הן מתקשות לממש אותו כיוון שהן נדרשות להוצאה כספית נוספת משמעותית מכיסן כדי לממן את עלויות החיים בחו"ל. בנוסף, ישנו קושי להפסיק את עבודת הפרטנר-לחיים עקב המעבר למקום אחר, שכן לעיתים זוהי הפרנסה המרכזית של המשפחה ואין ביטחון שניתן יהיה לחזור למשרה זו לאחר החזרה לארץ (זאת מעבר לקושי שקיים כמעט בכל משפחה בה אישה מבקשת מבן זוג לעזוב את הקריירה שלו כדי לתמוך בשלה, תוצאה של החברה הפטריארכלית בה אנו חיים). כלומר, ביציאה לפוסט-דוקטורט יש הימור שהסיכוי שישתלם הוא נמוך ומנגד סיכוי גבוה לאבד את מקור הפרנסה העיקרי.

כתוצאה מכך שהקריטריון הבלתי-רשמי של גיל צעיר הפך להיות קריטי ושוועדות לקידום נשים במל"ג אימצו את קריטריון "הפוסט-דוקטורט" ללא הסתייגות, סיכויי הכניסה של נשים המשתייכות לקבוצות מיעוט למסלול תקני באקדמיה הולכים ומתרחקים. כפי שמעידים הנתונים ממחקרם של בלכמן (2008) וגייגי, יהודה, נגר-רון ורוי (2020).

התעלמות מקיומן של נשים מזרחיות כקבוצה, תוצר של היסטוריה ייחודית שדחקה אותן באמצעות מנגנונים כלכליים ותרבותיים אל שולי החברה, כמו גם קבוצות נוספות בעלות שוליות מרובה – יוצאי אתיופיה, יוצאי ברה"מ לשעבר (בעיקר מהמדינות המוסלמיות) שרובם דור ראשון להשכלה גבוהה – מבטאת גזענות מוסדית. מדיניות המכוונת לייצוג הולם משמעותי צריכה להיות כזו הלוקחת בחשבון את מציאות חייהן של נשים וגברים מקבוצות מיעוט שהודרו אל שולי החברה. ייצוג הולם לקבוצת מיעוט הוא עקרון מוסרי חשוב, אך באקדמיה הוא משרת מטרה נוספת: מיקום שולי הוא נקודת מוצא טובה לפיתוחו של ידע אלטרנטיבי שמטרתו יצירת מציאות צודקת ושוויונית יותר.

חוקרות מקבוצות שוליים באקדמיה ופיתוח אפיסטמולוגיה דרומית

לקראת סיכום, אני מבקשת לחזור אל הקריאה לפתח ידע ואף אפיסטמולוגיה דרומית, שאותה הצגתי בהתחלה. ישנם שלושה עקרונות המשותפים לקריאות לפתח ידע ואפיסטמולוגיה דרומית שיהוו אלטרנטיבה לידע המערבי שהתפתח בבתי הגידול האקדמיים בצפון הגלובלי. ראשית, ההכרה בכך שכל ידע הוא ידע ממקום, שכן המחשבה תמיד נטועה במרחב ספציפי – גיאוגרפי והיסטורי. שנית, קיימת דרישה לכלול צורות שונות של ידיעה. קרי, לא רק ידע "רציונלי", אלא גם רגשות, תחושות ומחשבות רפלקסיביות. והאחרון, לאמץ ידע שהתפתח מתוך מאבק והתמודדות יומיומית נגד אי צדק וחוסר שוויון. חוקרות המשתייכות לקבוצות שאינן הגמוניות ונקודת המוצא שלהן להבנת המציאות מבוססת על החוויה השולית, כפי שעושות חוקרות מהפרספקטיבה הפמיניסטית-מזרחית אותה הצגתי לעיל – מיישמות בעבודתן את עקרונות האפיסטמולוגיה הדרומית המאתגרת את אופן המחשבה ההגמוני.

לקריאה לפתח אפיסטמולוגיה דרומית יש חשיבות מיוחדת לאקדמיה הישראלית. במקום "לכפות" על המציאות הישראלית תיאוריות ומושגים מיובאים מה"צפון הגלובלי", בעיקר מהאקדמיה האמריקאית, יש לפתח תיאוריה המבוססת על ידע מקומי, תיאוריה הלוקחת בחשבון את הקונטקסט ההיסטורי והחברתי הייחודי של החברה בישראל. מאחר וידע הוא תמיד ממקום, תמיד נושא את החותם של יוצריו (Harding, 1986), המשמעות המוסדית העמוקה של הקריאה להרחיב את אופקי המחשבה ולייצר ידע קאוונטר-הגמוני היא שיש להפוך את האקדמיה למרחב הטרונומי, מרחב הכולל אנשים ונשים מקבוצות חברתיות שונות וממיקומים חברתיים שונים, בעיקר מקבוצות שאינן פריבילגיות, אשר ניסיון חייהן הייחודי מהווה בסיס לידע אלטרנטיבי למחשבה המערבית-הגברית-ההגמונית. לכן, דאגה לנוכחותן של חוקרות מקבוצות מיעוט בכלל וחוקרות וחוקרים מזרחים בפרט בסגל הבכיר אינה צריכה להיות בגדר תוספת, "קישוט" לסגל האקדמי או מעשה של חסד נדיב. עבודתן האקדמית של נשים מזרחיות המבוססת על מיקומן השולי חיוני לפיתוח ידע מקומי, אלטרנטיבי ואוונגרדי.

סיגל נגר-רון, סוציולוגית, חברת הסגל הבכיר במכללה האקדמית ספיר. חוקרת הצטלבויות של מגדר, אתניות, מעמד ומרחב בישראל מפרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית. בשנים האחרונות מתמקדת בסוגיות מתודולוגיות במחקר פמיניסטי, בתעסוקה והשכלה של נשים מזרחיות בדרום ישראל ומיפוי נכוחותן של קבוצות מיעוט באקדמיה הישראלית. אקטיביסטית, יו"ר הפורום הפמיניסטי במכללת ספיר, חברה בתנועת "אחותיי" ובעבר חברה ב"קשת הדמוקרטית המזרחית."

- 1/ המושג "דרום גלובלי" מתייחס לאזורים גיאוגרפיים שהיו בעבר תחת שליטה קולוניאלית (אפריקה, אמריקה הלטינית ואסיה) שכוננו "המדינות המתפתחות". המונח מתייחס גם לאזורים מנוחשים שסבלו מהזנחה מתמשכת בעולם הראשון, במדינות המפותחות.
- 2/ תקווה לוי ("ז") ואילנה סוגבקר הובילו ב-1987 את ההתארגנות הפמיניסטית המזרחית ובעקבותיה הוקם ארגון היל"ה – למען החינוך בשכונות ועיירות הפיתוח. (נגר-רון 2000).
- 3/ התנועה והכנסים הפמיניסטים הובלו על ידי נשים אשכנזיות, משכילות מהמעמד הבינוני-הגבוה והאג'נדה שהן קידמו הייתה רלוונטית לחייהן (למשל, ייצוג נשים בדיקטוריונים). שירן הציעה שהכנסים יתבססו על ייצוג שוויוני לנשים אשכנזיות, מזרחיות וערביות. ייצוג שוויוני זה כונה "שיטת השלישים" והפך ל"שיטת הרבעים" לאחר קבלת תביעתן של פמיניסטיות לסביות להיות מיוצגות גם כן. אך למרות קבלת "שיטת הרבעים", המשכיחה ההנהגה להתעלם מחוויות החיים והצרכים הייחודיים של נשים מזרחיות. הקונפליקטים בין מזרחיות לאשכנזיות הגיעו לשיאם בהכנות לקראת הכנס הפמיניסטי השנתי ב-1994 והתעצמו במהלכו ובעקבותיהם הוחלט על פרישה ויצירת כנס פמיניסטי נפרד. כנס זה התקיים ב-1996 תחת הכותרת "אנחנו כאן זה שלנו". להרחבה ראו דהאן כלב 1999, נגר-רון 2000, מוצפי-האלר 2007.
- 4/ את המושג Intersectionality טבעה קימברלי קרנשאו (Crenshaw 1989) והרחיבה פטרשיה היל-קולינס (Hill-Collins 1991).
- 5/ אינטלקטואליות פמיניסטיות-מזרחיות פועלות בזירות חברתיות שונות: פוליטיות, משפטיות (בהשמעת קולן ובהגנה על חברי קבוצות מוחלשות), בשדה האמנות ועוד. סיקור פעולתן חורג ממסגרת מאמר זה.
- 6/ הכוונה היא למשרות אקדמיות במינוי המקנות יציבות כלכלית, ביטחון תעסוקתי ואפשרויות לעסוק במחקר. זאת בניגוד לצורות העסקה אחרות באקדמיה כדוגמת "מרצים מן החוץ" ועמיתי הוראה.
- 7/ כותרת זו מרפררת לפרק "Numbers: minorities and majorities" בספרה של רוזאבת' מוס קאנטר מ-1977, *Men and Women of the Corporation*.
- 8/ ביטוי למדיניות המוצהרת של המל"ג לעידוד גיוס נשים וערבים ודחיית הדיון בגיוס מזרחים לסגל האקדמי ניתן לראות בריאיון שנתנה יו"ר מל"ג לדה-מרקר ב-29.10.2016. קישור לריאיון: <https://www.themarker.com/markerweek/1.3105225>
- 9/ שדולת הנשים הייתה הראשונה שהצליחה לחייב בחוק ייצוג הולם לנשים ב-1985 (רדאי 1995), ומשנת 2000 נקבעה בחוק שירות המדינה העוסק במינויים חובת הייצוג ההולם לארבע קבוצות פרטיקולריות: נשים, ערבים (פלסטינים אזרחי ישראל), יוצאי אתיופיה ובעלי מוגבלויות (סעיף 15א לחוק שירות המדינה העוסק במינויים). מזרחים אינם מוגדרים כקבוצה הראויה לייצוג הולם: <https://www.justice.gov.il/Units/YoezMespati/HanchayotNew/Seven/1.1503.pdf>
- 10/ מחקרים בעולם מלמדים כי מיעוטים מצליחים להיכנס בשיעור גבוה יותר למוסדות המוגדרים כ"דרג שני" (Horwedel 2008).
- 11/ למשל, עידוד נשים לעסוק בעיקר במקצועות ה-STEM, התעלמות מאי השוויון המובנה במערכת האקדמית בין אוניברסיטאות למכללות וכתוצאה מכך אי שוויון בתנאי העסקה של חברות הסגל במינוי במכללות לעומת אוניברסיטאות, העסקה פוגענית של סגל ההוראה שאיננו במינוי באוניברסיטאות והמכללות ועוד.
- 12/ כדבריה של Marian Wright Edelman, האקטיביסטית המשפטנית השחורה.
- 13/ גובה המלגות הניתנות לסטודנטיות בתארים מתקדמים (במיוחד במדעי הרוח והחברה) אינו מאפשר תנאי מחייה בסיסיים למי שאין לה גב כלכלי. ולכן, רבות נאלצות לוותר על המלגות, שאחד התנאים לקבלתן הוא התחייבות לא לעבוד ולהתרכז רק במחקר.

ביבליוגרפיה:

ביטון, יפעת, 2011, "מזרחים במשפט: ה'איין' כ'יש'", **משפטים מ"א** 315-377.

ביטון, סימון, 1996, "מדוכאות ומדכאות", **מצד שני** 4: 26.

בלכמן, ישראל, 2008, "דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל", **תיאוריה וביקורת** 33: 191-197.

גיגי מוטי, יהודה עינת, נגר-רון סיגל ותמר רוזי, 2020, **מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר**, שדרות: המכללה האקדמית ספיר

דהאן כלב, הנרייט, 1999, "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" (עמודים 217-266), בתוך: יזרעאלי דפנה, פרידמן אראלה, דהאן כלב הנרייט, הרצוג חנה, חסן מנאר, נווה חנה וטילביה פוגל-ביז'אווי (עורכות) **מין מגדר פוליטיקה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דהאן כלב, הנרייט, 2005, "נראטיב של פועלת: חבצלת אינגב, מנהיגה במתפרת העצמאות, מצפה רמון 2000", (עמודים 133-162) בתוך: דהאן כלב הנרייט, ינאי ניצה, ברקוביץ ניצה (עורכות), **נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מגדר, תל אביב**: הוצאת אוניברסיטת בן גוריון.

דהאן כלב, הנרייט, 2002, "מנוחשות: עיוורון מגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפותן של נשים מזרחיות", **סוציולוגיה ישראלית**, ד' (2), 265-287.

הרצוג, חנה, 1984, "האמנם עדתיות פוליטית?", **מגמות** 28 (2-3): 332-352.

השש, יאלי, 2008, "הפוליטיקה של הגעגועים לבגדד" (עמודים 287-307), בתוך: שנהב יהודה ויונה יוסי (עורכים), **גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב**, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

חבר חנן, שנהב יהודה, מוצפי-האלר פנינה, 2002, **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

כוזם, עזיה, 2002, **להפוך למיעוט, לבחון את המגדריות: נשים עיראקיות יהודיות בשנות החמישים**, (עמודים 212-243) בתוך: חבר חנן, שנהב יהודה, מוצפי-האלר פנינה (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

ליה, שלומית (עורכת), 2007, **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית**, תל אביב: בבל.

מוצפי-האלר, פנינה, 1997, "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה", **תיאוריה וביקורת** 11: 81-98.

מוצפי-האלר, פנינה, 2007: "ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל" (87-103), בתוך: ליה, שלומית (עורכת) 2007, **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית**, תל אביב: בבל.

מוצפי-האלר, פנינה, 2012, **בקופסאות הבטון - נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**, ירושלים: מאגנס.

משעלי, יעל, 2009, "עד החתונה זה יעבור: מזרחיות ומפרספקטיבה לסבית", **תיאוריה וביקורת** 35: 255-261.

נגר-רון, סיגל, 2000, "מהדרה להכללה - ניתוח נרטיבי של סיפורי חיים של פמיניסטיות מזרחיות", מחקר לשם מילוי הדרישות לקבלת תואר שני בסוציולוגיה, המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע.

נגר-רון, סיגל, 2007, "לגלות את הקלפים ולשבור את הכלים" (עמודים 271-296), בתוך: ליה, שלומית (עורכת), 2007, **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית**, תל אביב: בבל.

נגר-רון, סיגל, 2014, "דיבור, שתיקה ו'רפלקסיביות בזמן אמת' בראיונות עם נשים בעלות שוליות מרובה", (עמודים 112-133), בתוך: קרומר-נבו מיכל, לביא-אג'אי מאיה והקר דפנה (עורכות), **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

נגר-רון, סיגל, טרם פורסם, "על יצירתה ומחיקתה (ההדרגתית) של האתניות ממדדי אי השוויון של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה".

נעמן, יונית, 2006, "ידוע שתימניות חמות במיטה!": על הקשר בין צפיפות הפיגמנט לשם התואר פְרָחָה", **תיאוריה וביקורת** 28: 185-191.

פרנקל, עליזה, 2007, נשיות בין כהות למזרחות (עמוד 249-262), בתוך: ליה, שלומית (עורכת),

- 2007, לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית, תל אביב: בבל.
 צאלח, כלנית, 2016, "או מה כבר קרה? אוטואתנוגרפיה של מיקרו-אגרסיות על רקע אתני",
 תיאוריה וביקורת 46: 67-90.
 רדאי, פרנסס, 1995, "על העדפה מתקנת", משפט וממשל ג': 145-172.
 רם, אורי, 1993, "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל",
 (עמודים 7-39), בתוך: רם, אורי (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, הוצאת
 ברירות.
 שלום שטרית, סמי, 2004, המאבק המזרחי בישראל 1948-2003, תל אביב: עם עובד.
 שנהב, יהודה, 2008, "הסוציולוגיה והכיבוש", סוציולוגיה ישראלית ט(2): 263-270.
 שנהב, יהודה, 2007, "קשר השתיקה והשיח המזרחי בשנות התשעים", (עמודים 93-102), בתוך:
 יונה יוסי, נעמן יונית, מחלב דודי (עורכים), קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה הישראלית,
 ירושלים: ספרי נובמבר.
 שנהב, יהודה, 2003, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב: עם עובד.
 שוחט, אלה, 1996, "פמיניזם מזרחי: פוליטיקה של ג'נדר, גזע ורב תרבותיות", מצד שני 5-6:
 29-33.
 שירן, ויקי, 2002, לפענח את הכוח, לברוא עולם מחדש, פנים 22: 15-22.
 שירן, ויקי, 1996, "מזרחיות ואחרות", מצד שני 5-6: 26-28.
- Bhabha, Homi, 1990, "The Third Space: Interview with Homi Bhabha", Pp. 207-221,
 In: Jonatan Rutherford (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, Lawrence
 and Wishart, London.
 Bonilla-Silva, Eduardo, 2009, *Racism without Racists: Colorblind Racism and the
 Persistence of Racial Inequality in the United States*, Lanham, MD: Rowman and
 Littlefield.
 Cohen Yinon, Levin-Epstein Noah, and Lazarus Amit, 2019, *Mizrahi-Ashkenazi
 educational gaps in the third generation, Research in social stratification and
 mobility* 59: 25-33.
 Comaroff Jean, and Comaroff John, 2012, *Theory from the south: or, How Euro-
 America is evolving toward Africa*. New-York: Routledge.
 De Sousa Santos, Boaventura, 2014, *Epistemologies of the South: Justice against
 epistemicide*, New-York: Routledge
 Harding, Sandra, 1991, *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Woman's
 Lives*. Cornell University Press.
 Harper, Shaun R, 2012, "Race without Racism: How Higher Education Researchers
 Minimize Racist Institutional Norms", *The Review of Higher Education* 36 (1): 9-29
 Hill-Collins, Patricia, 1991, *Black Feminist Thought*, Routledge, N.Y.
 hooks, bell, 1981, *Ain't I a Woman: Black Woman and Feminism*, South End Press,
 Boston.
 Horwedel, Dina, 2008, "Putting first-generation students first", *Diverse Issues in
 Higher Education*, 25(5): 10-12.
 Kanter, Rosabeth Moss, 1977, "Numbers: minorities and majorities", (pp: 206-247),
 In: *Men and women of the corporation*, New-York: Basic books
 Lavie, Smadar, 2014, *Wrapped in the flag of Israel: Mizrahi single mothers and
 bureaucratic torture*, New-York: Berghahn.

- Mohanty Chandra Talpade, 1984, "Under western eyes: feminist scholarship and
 colonial discourses", *Boundary 2*, 12/13: 333-358.
 Nagar-Ron, Sigal, 2014, "Rethinking employment opportunities in the periphery:
 Employment opportunities of Mizrahi women in low-status positions in a southern
 development town", *Hagar: International Social Studies Review*, 11 (2): 38-59
 Shiran, Vicki, 1993, "Feminist Identity vs. Oriental Identity", Pp. 303-311, In: Swirski
 B., Safir M. (eds.) *Calling the Equality Bluff - Woman in Israel*, Teachers College
 Press, N.Y.
 Shohat, Ella, 2001, "Rupture and Return: the Shaping of a Mizrahi Epistemology",
Hagar: International Social Studies Review, 2(1): 61-92.
 Said, Edward, 1978, *Orientalism*, Pantheon, N.Y.
 Spivak, Gayatri Chakravorty, 1990, *The Post-Colonial Critic*, Routledge, N.Y.
 Zinn, Maxine, B. & Dill, Bonnie, T (1996), "Theorizing Difference from Multiracial
 Feminism", *Feminist Studies*, 22 (2), 321-331.